

КУЛТЪТ КЪМ ГЕНИЯ НА СМЪРТТА В КОНТЕКСТА НА АНТИЧНАТА ФИЛОСОФСКА КУЛТУРА И НЕГОВОТО ИЗОБРАЖЕНИЕ В НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

ЕВЛОГИ ДАНКОВ

Един от недостатъчно изследваните култове в античния град Никополис ад Иструм /важен културен център на римската провинция Долна Мизия/ е култът към Гения на смъртта.¹ Интересът към този култ е свързан с потребността от реконструкция на сакралния /свещения/ и профанния духовен живот в Никополис ад Иструм. Първият има отношение към упражняването на една или друга религиозна дейност, която за разлика от всекидневието се съотнася със самосъзнателните способности на духовния живот на античните жители /от Никополис ад Иструм/. Подобна самосъзнателна дейност е характерна за теологичната и философската култура.

Наличието на култа към Гения на смъртта в Никополис ад Иструм се потвърждава от две изображения. Едното се намира в с. Никюп /обр. 1, кат. No H84/. Въпросният Гений на смъртта е изобразен в традиционния иконографски стил върху едрозърнест мрамор. Тъй като мрамор не се намира в близост до античния град, по всяка вероятност той е донесен от източната част на Рило-Родопския масив. Този мрамор представлява метаморфна скала, която се е образувала от прекристализацията на варовити седиментни пластове. Намерените напоследък мраморни късове от Павлина Владкова при разкопките от 1996 г. също подкрепят това предположение за произхода на мрамора, който се отличава от органогенните аптски варовици, използвани масово при строителството на Никополис ад Иструм и при изобразяването на Гения на смъртта, както ще видим по-долу, в гр. Мелта /обр. 2/. Класически тип иконография на Гения на смъртта може да се види и върху гема от Никополис ад Иструм по инв. No1820 А/ТОМ. Геният на смъртта от Никюп е представен с крила и наклонена факла, която предстои да бъде загасена. Загасяването на горящата факла в ръцете на Гения на смъртта свидетелства за прекратяване на живота на човека, а крилата символизират духовната природа на този гений.

Култът към Гения на смъртта в римската античност показва наличието на убеждение, че човек се придружава от дух, който е

негов двойник, демон, ангел пазител, съветник. Интуитивните способности /с които разполага човек/ също са свързани с двойника Гений. Този дух принадлежи към равнището на свръхрационалната съвест. Известно е, че самата римска държава също е притежавала Гений само че от друг род.

Факлата на Гения на смъртта символизира присъствието в човека на космически Огън, лъч небесна светлина. Тъй като този Огън принадлежи към надкосмическия Логос, той поражда най-интимните и най-съкровени убеждения, придаващи ценност на човешкото битие. Геният на смъртта е схващан в някои философско-религиозни учения като иманентен на всяка личност, както ще видим по-долу. Той символизира духовната природа на човека като носител на разумност и свръхразумност. В римския античен свят всеки човек има свой гений, който прозира бъдещето и придава пълноценен смисъл на живота. Същевременно Геният на смъртта представлява обожествената човешка личност след смъртта. Следователно Геният на смъртта е самосъзнателен двойник на човешкия Аз. Но той е същество, което закриля човека и го предпазва от излишни неразумни постъпки или от излишен страх пред лицето на смъртта. Тук искаме да напомним, че в Римската империя гении са покровителствали отделните общности, Сената, римския народ, отделните градове, армейските единици и др. Именно в тази поредица следва да се разглежда и Геният на смъртта в Никополис ад Иструм.

От една страна, Геният на смъртта е духовно същество, което придава самосъзнателното битие на човека, но от друга, той е част от неговата /духовна/ природа. В днешно време Геният на смъртта се отнася към самосъзнателната природа на човека, която като че ли излиза извън обхвата на биологичната смърт. За съвременния европейец геният е самосъзнателната организация на човешкия дух, докато в античността той е обективно съществуващ дух, имащ добронамерено предразположение към човека. Геният е този, който разкрива Божествените правила на човешкия живот, за да се постигне в края на краищата обожествяване и безсмъртие. Заедно с това от гледна точка на съвременната социална психология Геният на смъртта принадлежи към архетиповете и ейдосите /формите/ иманентни на човешката природа. Геният на смъртта участва в жертвоприношенията и в гадаенето като най-близък и най-прозорлив съветник на човека.

Като архетип /ейдос/ Геният на смъртта илюстрира наличието на синкретично религиозно мислене, което в някои отношения съвпада с определени философски постановки. В случая култът към Гения на смъртта има пряка връзка със стоицизма и неоплатонизма. От своя страна тези две основни философски учения в Римската империя придават облик на античната риторика, която навярно не е чужда на духовния живот в Никополис ад Иструм.

Риториката е била на особена почит в древния Рим. За това убедително свидетелства кореспонденцията между Плиний Млади и император Марк Улпий Траян. Последният, като е известно, основава Никополис ад Иструм. Какво е било взаимоотношението между императорската идеология и философската култура това все още не е установено напълно убедително. От античната история знаем, че съпругата на император Траян Помпея Плотина /ок. 70-122 г./ е изучавала философията на Епикур. Влиянието на Помпея върху император Траян по отношение на философските ценности едва ли може да се пренебрегне. Като се има предвид нейната заслуга младият Адриан да наследи трона на император Траян, би могло да се говори за една традиция във философската култура и ценности. Адриан е проявявал интерес към философията и риториката, и то в непосредствена връзка с неговата функция на върховен жрец. Ревностен последовател на стоицизма е бил Марк Аврелий /161-180/. Негов пряк учител е бил стоикът Луций Юний Рустик /II в. пр. Хр./, който преминава на страната на християнството.

В античния град Мелта /дн. Ловеч/ е имало специално културно съоръжение - светилище, посветено на Гения на смъртта. За това свидетелства и до днес запазеното изображение на този Гений върху органогенен каменен корниз от светилището, вграден /и поради това запазен/ в една къща от стария квартал Вароша /Ловеч/. Този тип скала е образуван преди повече от 120 милиона години на долнокредитното море в условията на коралов риф между дн. Ловеч и В. Търново. Скалата, върху която е изобразен Гений на смъртта, също е знакова система, но ние няма да се спираме сега на това.

Духовният живот в Никополис ад Иструм е бил под определящото влияние на гръцката култура. За това свидетелства и използването на гръцкия език в града и многобройните старогръцки надписи върху камък от това време. Тъй като култът към Гения на смъртта, изобразяван в Никополис ад Иструм, разкрива самосъзнателното равнище на духовен живот, то следва да се реконструира философският ейдос на смъртта и неговият смисъл. Още от времето на Епикур има опити за дефиниции на смъртта. Известно е специалното внимание, което отделя Платон на проблема за смъртта и значението му за определяне предмета и функциите на философията. Последната Платон схваща като размишление за смъртта и грижа за смъртта. Диоген Лаерций /III в. сл. Хр./ приписва на Талес следната мисъл за смъртта, изразена в диалогична форма: "Смъртта не се различава по нищо от живота." "А ти - попитал един от учениците му - защо тогава не умреш?" "Именно защото няма никаква разлика между тях ..." - отговорил Талес.² Пряката връзка между живота и смъртта е представена по един образно нагледен начин чрез иконографията на въпросния Гений на смъртта. Несъмнено в дадения случай се акцентува на един аспект от тъждеството между смъртта и живота.

Наличието на култова дейност, свързана с Гения на смъртта, отговаря на една потребност, която са изпитвали видните граждани на Никополис ад Иструм от укрепване величието на човешкия дух, преодоляващ и осмислящ страха от смъртта. Както пластичното изображение на Гения на смъртта от Никюп, така и неговата иконография върху гореспоменатата гема е трябвало да внушава убеждението за неизбежността на смъртта, с която свършва всяко земно битие, т. е., че човек е смъртен, но се стреми към безсмъртие. По думите на Цицерон човек, който се е наситил на всичко, той се е наситил на живота и тогава настъпва часът на смъртта. Подобна формулировка напомня за смъртта на цар Давид, описана в Стария завет, но такава констатация не поставя въпроса как живеещият трябва да гледа на смъртта и още по-малко каква е нейната същност? Как се появява смъртта при наличието на безкрайност и вечност като характеристики на истинното битие? И може ли човек след като е смъртен да придобие безсмъртие? Според римския стоически филозоф Сенека "ние не можем да изменим порядъка на нещата, но затова пък по нашите сили е да придобием величие на духа, достойна за мъжа доброта и твърдо да понесем всички превратности на случая, без да спорим с природата".³ В Римската империя императорът е обожествен, но и той е смъртен, макар и да е обожествен приживе. Върху монета, сечена във Филипопол, на император Комод /1766-192/, син на Марк Аврелий, Геният на смъртта е крилат с кръстосани нозе, подпрян на запалена обърната главня. Аналогична е и иконографията на този Гений върху монети на Септимий Север /193-211 г./, Каракала /198-217/ /обр.3/, Александър Север /222-235/ /обр. 4/.

Друга особеност на Гения на смъртта в Никополис ад Иструм е, че той е представен като дете с крила, подобно на Ерос. Известно е, че Еросът се ражда от връзката между майката на боговете - пазителката на Огъня, и нейния син надкосмическия Логос. Като се има предвид проблемът за Гения на смъртта в стоическата философия, където той заема централно място, то той би следвало да бъде присъщ на всяка личност, която преживява своя живот по един достоен начин. Това обяснява защо Геният на смъртта се среща сравнително често върху монети на централен и колониален Рим.

Върху монета на Каракала /211-217 г./, сечена в Августа Траяна, Геният на смъртта е представен с кръстосани крака, с двете си ръце се подpira на запалена обърната главня. Също така Геният на смъртта с кръстосни крака, държащ запалена обърната главня, е изобразен върху монета на Филип син. В гр. Улпия Пауталия /дн. Кюстендил/ върху монети на Септимий Север /193-211 г./ и неговите синове Гета /211-212/ и Каракала /211-217/ също така е изобразен в традиционната иконография Геният на смъртта, подпрян на запалена обърната главня. В гр. Сердика върху монети на Каракала и Елагабал /218-222 г./ Геният на

смъртта е представен с кръстосани крака, като с двете си ръце се поддържа на запалена обърната главня. Още стоикът Зенон /336-264 г. пр. Хр./ от Китон на остров Кипър, родоначалник на стоическата школа /основана от него в 308 г. пр. Хр./, твърди, че всичко е произлязло от Огъня, всичко в света се подчинява на необходимостта. Огънят е Божественият Логос, а светът - живо цяло, движено от Божественото дихание. Именно това изобразява загасващата или загасената факла като неотменим атрибут на Гения на смъртта. Разпространявайки се в Рим, стоицизмът по време на своята втора и трета фаза на развитие е разработвал логиката като форми на проява на Логоса. Той е различавал както два вида Логос, така и два вида логики - божествена и човешка. Именно интересът на Марк Аврелий към проблема за смъртта се свързва със стоическата философия.

Другото философско направление, в което проблемът за смъртта /и нейния ейдос/ заема централно място, е неоплатонизмът. Според Плотин гениите са вечни, но те не са вечността сама по себе си, а в отношение към отделния човек, т.е. посредници между Бога и човека, какъвто е нашият случай с Гения на смъртта. Обърнатата горяща факла означава край на живота. Още Хераклит казва, че душата е огнена. Тя произлиза от "вечния Огън", който е Логос и Разум. Това разбиране за Огъня като символ се среща и в тракийския погребален обряд, известен като трупоиъгаряне. Той се свързва с представата, че душата се връща към своя първоизточник - космически Огън /Логос/. Участието на огъня /изобразяван в случая чрез факлата/ в ранните ритуали по-късно се осмисля в системата на античната философия като концепция за възникването на вселената и човека. Този въпрос е бил застъпен от Плотин, под чието влияние са били императорите Гордиан III, Галиен и неговата съпруга. Плотин се отказва от християнството и се обръща към ранните митове, религиозните култове и философията на Платон. Така чрез неоплатонизма в Римската империя Геният на смъртта се появява в традиционния иконографски сюжет и в гр. Мелта. Но в случая става обратен преход: не от мита към философията /Логоса/, а от философията към мита.

Според нашия анализ иконографията на Гения на смъртта се утвърждава в Тракия и Мизия по времето на Марк Аврелий Антонин /161-180 г./, император от 161 до 180 г. Най-често върху монети на Марк Аврелий, предимно колониални, Геният на смъртта е представен гол /подобно на Ерос/, прав, в дясната ръка държи запалена обърната главня. Ето какво пише Марк Аврелий за Огъня като символ на космическия Логос, на който е съпричастен индивидуалният логос: "Огънят, който се издига нагоре вследствие на елементарния огън, в същото време е привличан към всеки тукашен огън толкова силно, щото всяко що-годе сухо тяло се възпламенява лесно, защото в неговия състав се съдържа малко такава материя, която да попречи на възпламеняването." /17.IX.,9/4

Знаковото битие на изображения Гений на смъртта в Никополис ад Иструм и в Мелта намира своята най-убедителна аргументация от страна на стоика Марк Аврелий по следния начин: "Да се има винаги наум колко лекари са измрели след като са се мъчили толкова да помогнат на своите болни; и колко астролози са измрели след като са предсказали като някакво чудо смъртта на други хора; и колко философи след като хиляди пъти са разисквали за смъртта и безсмъртието. А колко знатни хора са умрели след като са причинили гибелта на толкова много хора и колко много владетели са намерили смъртта си след като са използвали с жестока безочливост своята власт на живот и смърт, сякаш са били безсмъртни. И колко градове, за да се изразим така, са напълно мъртви ... И всичко това за едно кратко време! С една реч на всички човешки неща трябва да се гледа като на неща мимолетни и малоценни. Онова, което вчера е било зародиш, днес е мумия и прах."⁵ Изображението на Гения на смъртта има за цел да не позволи на човек да се самозабрави и да мисли, че е безсмъртен, когато прави зло. Смъртта е угасване на индивидуалния огън на живота, който ще се възпламени отново на фона на стоическия космически Огън, явяващ се едновременно и Божествен Логос.

Поради това според Марк Аврелий философстването означава "да пазиш вътрешния си гений от обида, оскърбление, повреда; да постигнеш това, че той да стои настрана от наслажденията и страданията, за да няма в действията му нито безразсъдство, нито измама, нито лицемерие и най-главното: безропотно да очакваш смъртта като просто разлагане на тези елементи, от които се състои всяко живо същество".⁶ Животът се олицетворява от горящата факла, която Генийт на смъртта угасява в едно или друго време. Още от Хераклит идва разбирането за първоелемента "Огън", от който произлиза всичко съществуващо. В тракийската и древногръцката митология душата се схваща "като нещо огнено", притежаващо разумност. Семантиката на ритуала трупоизгаряне в древнотракийската култура всъщност означава възвръщане на душата към своя първоизточник. Първоелементът "Огън" поражда и времето заедно с най-голямата единица от време, известна като ЕОН. Символът на последния е Синът, изобразяван като дете.

Според Аеций "стоикът Зенон определя Бога като огнен Разум на света" /Aetius, I,23 /DDG, p. 30,11/. Човек е носител на частица от този Разум и точно това символизира горящата факла. Зенон смята, че "Огънят е именно природа на всичко, която поражда ума и чувството" /Cicero Acad. pd st I 39/. Има съзидателен и разрушителен Огън. По думите на Зенон "унищожените от космическия пожар неща се раждат отново едно след друго" /Tatianus adv. Graec. c.5/. Именно поради това на изгасената факла в дясната ръка на Гения на смъртта, като символ на предстоящия във времето живот, следва да се гледа оптимистично. Тази смърт е подчинена на съзидателния космически Огън, който

ще възкреси отново покойника, тъй като съзидателният Огън е основа на съществуващото. За сравнение ще отбележим, че у славянските народи смъртта е от женски, а при германските тя е от мъжки род. Половата характеристика на смъртта показва, че тя е свързана с ритуали, вписващи се в общия цикъл на социума "делник-празник". Както вече отбелязахме, в Римската империя /и по-специално Геният на смъртта/ иконографски тя е представена като момче. По-точно образът /ейдосът/ на духа на смъртта, т.е. Геният е момче.

Семантиката на Гения на смъртта се отличава и от бога на смъртта Танатос. Богът на смъртта в Египет е Сет, а в Асирия-Вавилон - Тиамат. В нашата традиционна култура смъртта се представя във вид на старица с коса. В християнството смъртта се изобразява като ангел, изпратен от Бога да иземе душата на умиращия и да я отнесе в царството на Бога. Смъртта е състояние, което в древността отличава смъртните от безсмъртните, но заедно с това тя свидетелства за грехопадението. В резултат на него човек загубва безсмъртието си и става смъртен. Иконографията на анализирания Гений на смъртта от Никюп има за цел да внуши, че човешкият дух стои над смъртта и последната може да бъде преодоляна чрез обожествяване. Смъртта се отнася само до земния живот, до земното битие на човека след което тялото освобождава огнената душа и тя се завръща в света на Истината. Този свят според стоиците се намира в Разума на космическата Душа. Именно така следва да се тълкува мисълта на Марк Аврелий: "Който се бои от смъртта, се бои било от липса на сетивно възприятие, било от друг род усещане. Но ако няма да усещаш повече, няма да усещаш и нищо лошо."⁷

Теологичните размишления за смъртта, съпътстващи духовния живот в Никополис ад Иструм, са били необходима предпоставка, за да може човек да владее себе си след като се спира на своя вътрешен Гений. Изображението на Гения на смъртта от Никополис ад Иструм и Мелта показва наличието на преход не само от мита към философията, но и обратно - митологизиране на философията и философските идеи /и тяхното персонифициране в култ/. Подобна тенденция, както вече стана ясно, е най-добре изразена в римския стоицизъм и неоплатонизъм. Митологизирането е един начин за нейното внедряване сред по-ниско грамотните слоеве на населението на Римската империя. Такъв е анализираният случай, в който проблемът за смъртта заема едно от централните места в императорската философско-теологична идеология. Смъртта не е страшна, тъй като покойникът посредством съзидателния Огън ще излезе отново от гроба във формата на момче, което има духовна природа, олицетворявана от крилата на Гения на смъртта. Човек умира, но оживява на небето под формата на безсмъртен дух.

Тъй като стоическата философия и неоплатонизъм са недостъпни за широките слоеве в Римската империя, то за да

достигнат до тях идеите се митологизират и приемат формата на сетивно възприемащ образец, който ние досега анализирахме. Философският проблем за смъртта, вълнувал гореспоменатите императори и висшето съсловие в Римската империя, става достъпен за народа чрез неговото представяне във вид на митологичен образ. Именно такъв е случаят и с пластичното представяне на Гения на смъртта в античния Никополис ад Иструм и Мелта.⁸

Култът към Гения на смъртта отмира така бързо, както се появява. Спадането на интереса към проблема за смъртта, включен в стоицизма и неоплатонизма, се оказва решаващ за съдбата на този култ. Постепенно стоицизмът и неоплатонизмът се християнизират, обособява се т.нар. християнски платонизъм. С идването на християнството, засвидетелствано по археологични данни в Никополис ад Иструм и Мелта, проблемът за смъртта се заменя с проблема за вечния живот. Образът на вечния живот и Духът на Истината, който придобива християнинът след кръщение, е също дете, но факлата на неговия живот е неугасима.

БЕЛЕЖКИ

1. Със задоволство искам да изразя своята благодарност на н.с. Павлина Владкова и н.с. Иван Църов, които ми оказаха съдействие при събирането на конкретния материал, свързан с Никополис ад Иструм. Специално благодаря на Ив. Църов, който ме насочи към Гения на смъртта в с. Никюп. За глиптиката в Никополис ад Иструм вж. *Ив. Църов*. Глиптиката е древния Никополис ад Иструм, Борба, бр. 80, 7 юли 1983

2. Вж. *Диоген Лаерций*. Животът на философите. С., 1985, с. 25

3. *Сенека*. Нравственные письма к Луцилию. М., 1977, с. 270

4. Антична философия, С., 1988, с. 441-442

5. Пак там, с. 440

6. *Аврелий, М.* Наедине с собой. Размышления, М., 1914, с. 41

7. *Аврелий, М.* Към себе си, С., 1986, с. 98

8. Вж. *Данков, Е.* Нови размисли за гениите и старите символи, Нар. глас, г. III, бр. 113 /625/, 12 юни 1990, с. 2; *Е. Данков*. Геният на смъртта" и античната философия. Синьо време, год. II, бр. 42, 12 октомври 1991 г., с. 3; *Е. Данков*. Из историята на философската култура във В. Търново. В: Юбилеен сборник "30 год. Великотърновски клон на Съюза на учените в България", кн. 1, В. Търново, 1996, с. 182-183

THE CULT OF DEATH GENIUS IN THE CONTEXT OF THE
CLASSICAL PHILOSOPHICAL CULTURE AND ITS EFFIGU IN
NICOPOLIS AD ISTRUM

/summary/

Evlogi Dankov

Spread within Nicopolis ad Istrum, the cult of Death Genius is less well-known than other ones. There is another depiction of organogenic limestone in the ancient town of Melta. The marble embossment of winged Genius from Nicopolis ad Istrum is housed in Nikyup now and the other one from Melta is built in a house in Varosha section at the foot of the fortress of Lovech. The Melta figure is made of the material used in the building of Nicopolis ad Istrum. The employed technology is representative of that time. The Death Genius is also found on some coins of Septius Severus /193-211/ who had visited Nicopolis ad Istrum, and Elagabalus /218-222/. The coins were minted in Nicopolis as well as in other Balcanese towns Augusta Trajana, Ulpia Pautalia etc. Both the stone figures and the colonial coins represent the Death Genius in the traditional manner - cross-legged, leaning on a dead slanting turned brand. He is winged like Eros.

The origin of the cult is chiefly associated with the wide-spread stoicism which performed an ideological function under Mark Aurelius Antonin /161-180/. Philosophically, death is high on stoicism. The concept of the Cosmic spirit as an organizing principle of human soul and society also plaus a certain part in stoicism.

The cult of Death Genius ceased to exist along with the ideological functions of stoicism and neo-Platonism in Roman age. The cult echoed the ideologization of stoicism and became extinct along with the loss of prestige of this philosophy.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4